

**Beschermd stadsgezicht
19^e-eeuwse Schil Dordrecht**

Datum in procedure: 06-05-2009

Datum aanwijzing:

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing
van het beschermd stadsgezicht
19^e-eeuwse Schil Dordrecht
gemeente Dordrecht (Zuid-Holland)
ex artikel 35 Monumentenwet 1988

Errata:

Dordrecht, 19^e-eeuwse Schil Dordrecht

De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Infrastructuur en Milieu zijn bevoegd om gezamenlijk beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen. Het rechtsgevolg van de aanwijzing is dat de gemeenteraad ter bescherming van een stads- of dorpsgezicht een bestemmingsplan, als bedoeld in de Wet ruimtelijke ordening, vast moet stellen. In die zin kan de aanwijzing tevens een stimulans betekenen voor een te voeren ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

In totaal zijn er in Nederland meer dan 400 beschermde stads- en dorpsgezichten met een geschiedenis die teruggaat tot vóór het jaar 1850. In het kader van het Monumenten Inventarisatie Project is ook de stedenbouw uit de periode 1850-1940 landelijk geïnventariseerd. Het besluit tot aanwijzing van 19^e-eeuwse Schil Dordrecht in de gemeente Dordrecht als beschermd stadsgezicht vloeit voort uit deze inventarisatie.

Inleiding

Het beschermd stadsgezicht 19^e-eeuwse Schil Dordrecht maakt deel uit van een grotendeels in de tweede helft van de 19^e eeuw tot stand gekomen, schilvormige uitbreiding ten zuiden en oosten van de Dordtse binnenstad.

Het wegen- en stratenpatroon in dit gebied is vrijwel geheel terug te voeren op een merendeels van voor 1800 stammend en nog duidelijk herkenbaar concentrisch lanenstelsel, met radiale dwarsassen gericht op de voormalige stadspoorten. Het gebied bestond in de 18^e eeuw uit bleekvelden, tuinderijen en kwekerijen, later werden er enkele grote buitenplaatsen aangelegd. Tussen 1850 en 1930 transformeerde 'de schil' in een gemengd woon- en werkgebied, met winkels, villa's en herenhuizen rond de hoofdassen en een groot park, en industrie en arbeidershuisvesting nabij de havens en op de achterterreinen.

In de jaren zestig van de vorige eeuw werd begonnen met saneringsoperaties in verschillende delen van het gebied. Het beschermd stadsgezicht omvat het deel waarin de historische structuur met de verschillende woonmilieus het beste bewaard zijn gebleven. Het gebied is kenmerkend voor een niet planmatig, grotendeels door particulier initiatief tot stand gekomen stedelijke uitbreiding, uit de periode voor de inwerkingtreding van de Woningwet.

De hiernavolgende beschrijving betreft de gehele 'schil'. Het beschermd gezicht omvat uiteindelijk niet de gehele schil. Zie daarvoor de paragraaf 'Begrenzing'.

Ontstaan en ontwikkeling

Oorspronkelijke structuur: voor 1800

Na de St. Elisabethsvloed van 1421 werd het verdrongen land rond Dordrecht in fasen teruggewonnen. Het buitengebied werd bedijkt en opnieuw in gebruik genomen. De structuur van het gebied werd sterk bepaald door de Noordendijk in het noordoosten, de dwars daarop gerichte Groenedijk, en meer naar het zuidwesten de Blekersdijk. Geheel in het westen was ook de huidige Hoge Bakstraat onderdeel van het dijkensysteem. Deze dijk was al in het midden van de 16^e eeuw lineair bebouwd.

Langs het water van de 1^e Singel – de met sluizen afgesloten stadsbuitengracht of Spuihaven – ontwikkelde zich in de 18^e eeuw een smalle strook met nijverheid, waaronder veel scheeps- en timmerwerven (terugkomend in de straatnamen Hellingen en Kromhout). Daarbuiten werd het gebied doorsneden door een rationeel lanenpatroon, dat nog vrijwel in zijn geheel in het huidige wegenpatroon is terug te vinden. Hierin vormde de 2^e Singel (de huidige 'Singel') de centrale as van de gehele schil. Deze as werd gekruist door radialen, die gericht waren op de vijf stadspoorten van Dordrecht. Van west naar oost waren dat de Hoge Bakstraat (Hooge Sluyspoort), Spuyweg (Spuypoort), Blekersdijk en Vrieseweg (Vriesepoort), St. Jorisweg (St. Jorispoort) en de Noordendijk (Kleyne Sluyspoort). Hierbij markeert de Blekersdijk de knik tussen het westelijk en oostelijk deel van de schil. Tussen de radialen lagen weer dwarsverbindingen die ook deels in het huidige wegenpatroon zijn terug te vinden, zoals het Geldeloze Pad, het Kasperspad en Matena's Pad. Vanaf het snijpunt van Groenedijk en Vrieseweg strekte de huidige Toulonselaan zich al uit naar het zuidwesten.

Buiten de strook nijverheid langs de 1^e Singel, bestond vrijwel het hele gebied uit tuinderijen, kwekerijen, bleekvelden en wat weidegrond. Het gebied was nauwelijks bebouwd, wel kwamen er meerdere industriemolens voor. Het gebied was doorsneden door gegraven waterlopen, die onder meer gebruikt werden voor transport en voor irrigatie van de tuinderijen en kwekerijen. Ook resten van oude getijdenkreken zijn op oude kaarten zichtbaar. Economisch was het gebied geheel op de stad en omliggende havens betrokken. Diverse straatnamen (Blekersdijk, Warmoezenierspad) herinneren aan de oude functies van het gebied.

Eerste helft 19^e eeuw

In de eerste helft van de 19^e eeuw werd de schil rond Dordrecht in toenemende mate in gebruik genomen als woongebied. Nabij de tuinderijen werden kleine woningen gebouwd voor de eigenaren en langs de paden (Geldeloze Pad, Kasperspad, Matena's Pad) verrezen eenvoudige woningen voor arbeiders. In de buurt van de havens en aan het Kromhout breidde het aantal nijverheidsbedrijven zich uit, wat het ontstaan van arbeidersbuurten in de hand werkte.

Omdat de binnenstad was volgebouwd, verschenen er diverse gebouwen met speciale functies in het gebied, onder andere voor het Ministerie van Oorlog.

In het westelijk deel van de schil bouwde de overheid een munitiemagazijn, een militaire werf en viel een deel van de bleekvelden ten offer aan een groot exercitieveld.

Al in de 18^e eeuw werden steeds meer tuinen en bleekvelden opgekocht door vermogende stadsbewoners. In het gebied verrezen enkele grote buitenplaatsen, zoals Rozen Hof, Bellevue, Merwestein, Noordhove en Zorgwijk, voorzien van lusttuinen in de toen in zwang zijnde Engelse landschapstijl. Hoewel deze

vroeg 19^e-eeuwse uitbreidingen in de tweede helft van de 19^e eeuw grotendeels weer zouden verdwijnen, hebben ze toch invloed gehad op de ontwikkeling van 'de schil'.

Tweede helft 19^e eeuw, begin 20^e eeuw

Na de geleidelijke ontmanteling van de oude stadswallen en -poorten namen de bouwactiviteiten in de schil toe. Vermogende bewoners trokken uit de benauwde binnenstad naar ruime villa's en gerieflijke herenhuizen in het buitengebied. Ook vele nieuwe Dordtenaren vestigden zich in het nieuwe woongebied.

Particuliere ondernemers speelden in op deze ontwikkelingen met de bouw van blokken herenhuizen. De villa's en herenhuizen verrezen vooral langs de hoofdverbindingen van het 18^e-eeuwse lanenstelsel, dat tot op de dag van vandaag het wegenpatroon bepaalt. De eerste villa's verrezen langs de (2^e) Singel, die de centrale as van de schil vormde. Deze liep van de Kalkhaven in het westen tot aan de Noordendijk en het daarachter gelegen haven- en industriegebied in het oosten. Aan de Noordendijk eindigde de Singel ter hoogte van de stellingmolen 'Kyck over den Dyck' (1713), een van de vele industriemolens die Dordrecht ooit rijk was.

Het oostelijke deel van de schil werd het eerst ingevuld. Het gebied ten westen van de Blekersdijk was omstreeks 1875 nog vrijwel onbebouwd. De komst van de spoorlijn en de bouw van een groot station (1872) gaf een sterke impuls aan de bouwactiviteiten aan deze zijde van de schil.

Het was logischer geweest als het station ter hoogte van de Spuiweg was gebouwd, maar omdat het station niet te dicht bij de spoorbrug kon liggen – de stoomlocomotieven hadden een aanloopje nodig – kwam het op de huidige plaats, waar geen directe toegangsweg tot de stad was. Al in 1874 echter was

tussen het station en de binnenstad een nieuwe 'radiaal' gerealiseerd: de Eerste en Tweede Toegangsweg (later Stationsweg en Johann de Wittstraat), met een nieuwe brug over de Spuihaven. Ter plaatse van de Johan de Wittstraat lag toen de buitenplaats Villa Maria, waardoor er een vreemde knik lag tussen de Eerste en Tweede Toegangsweg. Rond 1900 kwamen op het terrein van Villa Maria enkele woonstraten met herenhuizen tot stand met onder meer gesloten blokken woningen met middenstandwoningen (omgeving Wilhelminastraat, Bleijenburgstraat).

Parallel aan de spoorlijn werd een nieuwe oost-westas aangelegd, de huidige Burgemeester De Raadtsingel, waar al snel herenhuizen, villa's en een hotel verrezen.

In de loop van de 19^e eeuw kochten particuliere investeerders bijna alle tuinderijen op en ontwikkelden zij deze terreinen voor woningbouw. Het grondpatroon van het 18^e-eeuwse lanenstelsel bleef hierbij intact. Langs dit hoofdlananstelsel verrezen naast villa's steeds meer gesloten bouwblokken met herenhuizen voor de goeude burgerij.

De opkomst van Dordrecht als industriestad met havengebonden activiteiten leidde – zeker na de komst van de spoorlijn – eveneens tot een grote toestroom van arbeiders. De gebieden langs de oude dwarslanen (Geldelozepad, Matena's Pad, Karperspad) en de binnenterreinen achter de inmiddels gerealiseerde bebouwing veranderden in korte tijd in een wirwar van straatjes en doodlopende hofjes met kleine arbeiderswoningen. Sommige hofjes werden op idealistische, andere op meer speculatieve grondslag gerealiseerd. De bouw was meestal van lage kwaliteit en de dichtheden waren altijd hoog. Ondanks de sanering van afgelopen jaren zijn nog enkele fraaie voorbeelden van deze

arbeiderswoningbouw in dit gebied te vinden, zoals de neoclassicistische Clara Mariahof (1885), de Hallinghof (1902) en de Hof De Vereniging (1863). De laatste hof is gebouwd door de 'Vereeniging tot Verbetering der Huisvesting van de Arbeidende Klasse' en is een zeer vroege voorloper van de latere sociale woningbouw. De huizen bestaan uit twee woonlagen, die destijds apart werden bewoond en die oorspronkelijk van verschillende zijden toegankelijk waren. De langgerekte vorm van het complex verraadt dat de woningen zijn gebouwd op het terrein van een touwbaan.

Historisch gezien hoort ook het gebied aan weerszijden van de Krommedijk, tussen Toulonselaan en Reeweg, bij de 19^e-eeuwse schil. Deze driehoek werd kort na 1900 geheel opgevuld met arbeiderswoningen in hoge dichtheden. Deze speculatieve bouw werd deels gerealiseerd op Dubbeldams grondgebied, tot ongenoegen van de Dordtse gezaghebbers. Deze weigerden de huizen aan te sluiten op de Dordtse riolering. Typerend voor dit gebied zijn de smalle, intieme straatjes met zeer kleine woningen. Bijzonder is de Hof De Vriendschap: een doodlopende straat, bereikbaar via een poort in de gevelwand van de Toulonselaan.

Na het verdwijnen van de tuinderijen en kwekerijen en de introductie van riolering en waterleiding waren tegen het einde van de 19^e eeuw vrijwel alle waterlopen in het gebied gedempt en de straten verhard. Een van de laatste waterlopen die werd gedempt was het water langs de Blekersdijk (1899), dat liep op de plaats van de huidige middenberm.

De bestaande verbindingswegen tussen het nieuwe woongebied en de oude stad ontwikkelden zich na 1900 als winkelstraten. Deze functie is de laatste decennia sterk achteruitgegaan, maar is

in de Spuiweg, en in mindere mate de Blekersdijk, de Vrieseweg en de St. Jorisweg nog wel herkenbaar.

Naast de woningen verschenen in het gebied voorzieningen, zoals scholen en kerkgebouwen. Op het voormalige exercitieterrein werd onder meer het Beverwijckplein ingericht, met een aantal woonblokken en aansluitend een groot stadsziekenhuis (1877) en een gymnasium (1880).

De scholen en kerkgebouwen verschenen meestal geruime tijd later dan de wooneenheden. Veel scholen vinden we terug op binnenterreinen. De kerkgebouwen daarentegen vormen vaak belangrijke stedenbouwkundige ankerpunten, zoals de tweetorige Wilhelminakerk aan de Blekersdijk (1898) en de Christelijk Gereformeerde Kerk op de hoek van de Singel en de Dubbeldamseweg (1919) met een markante hoektoren op de kruising van twee zichtassen.

Rond 1910 waren vrijwel overal gesloten straatwanden ontstaan en waren ook de binnenterreinen voor een groot deel gevuld. De industriële ontwikkeling deed zich sterk in de schil gelden. Zo verrees aan de Noordendijk in 1882 een grote watertoren en in 1910 de gemeentelijke elektriciteitscentrale, die later nog enkele malen zou worden uitgebreid.

Rond 1930 was de 'schil' volgebouwd. Aan de bouwwoede waren ook de buitenplaatsen opgeofferd. De meeste parken werden herverkaveld en bestemd voor woningbouw. Alleen de villa van Rozenhof, een vijfverpartij van Noordhove en het park van Merwestein bleven behouden.

Merwestein

Het toentertijd ten oosten van de (2^e) Singel liggende tuincomplex Dijk- en Veldzicht kwam in het jaar 1851 in handen van O.B. 't Hooft van Benthuizen. Deze gaf opdracht een landhuis

met enige bijgebouwen in Chaletstijl op het terrein te stichten, waarmee de buitenplaats Merwestein tot stand kwam. Op het oostelijk deel van het terrein werd een tuin in landschappelijke stijl aangelegd. De reeds aanwezige waterpartij werd vergroot en er kwamen een hertenkamp en bosschages tot stand, terwijl een bestaande boomgaard en weiden op het terrein werden gehandhaafd. Het oude hoofdhuis werd gesloopt en ter plaatse vervangen door de nog bestaande witgepleisterde tuinmanswoning; meer naar het zuidwesten kwam een koetshuis tot stand. Beide werden, net als het nieuwe hoofdhuis, uitgevoerd in Chaletstijl.

In 1885 kwam de buitenplaats in handen van de gemeente Dordrecht, die besloot er een openbaar park van te maken. Het huis werd als burgemeesterswoning, en het koetshuis als uitspanning in gebruik genomen. De boomgaard werd opgeheven en de weiden werden ten dele beplant en ingericht met gazons en bloemperken, waarbij de aanleg in Landschapsstijl werd uitgebreid met slingerende voetpaden en een diagonaal lopende rijweg. Vanaf de opening lokte het Merwesteinpark veel bezoekers. Het park en de hertenkamp vormden – met de lommerrijke lanen in de directe omgeving – een gewild wandelterrein.

Kort na 1910 werden enige delen van het terrein aan de Vrieseweg verkocht en bebouwd met villa's. Gedurende de Tweede Wereldoorlog liep het park schade op door de bouw van enkele bunkers en door een geallieerd bombardement. Het hoofdhuis en koetshuis zijn daarna gesloopt. De bunkers werden na de oorlog grotendeels verwijderd, maar de fundamenten zijn nog in het terrein aanwezig.

In het gebied rond Park Merwestein kwamen vanaf het eind van de 19^e eeuw meerdere grote villa's en herenhuizen tot stand. Zo

werd aan beide zijden van de Singel een aantal grote villa's gebouwd en werd aan de zuidkant van de St. Jorisweg een blokje herenhuizen gerealiseerd. Bij sommige villa's werden bijgebouwen of dienstwoningen opgetrokken. Niet ver van de hoofdingang van Park Merwestein kwam in 1889 de schouwburg 'Kunstmin' tot stand. Dit gebouw werd in 1939 ingrijpend verbouwd naar een ontwerp van de architect Sybold van Ravesteijn.

Ten zuidwesten van het Merwesteinpark werd rond de eeuwwisseling op de Karremansweide, een reeds in gemeentehanden berustend terrein ten noorden van de Toulonselaan, het huidige Oranjepark aangelegd. In 1903 waren de kavels aan de zuid-oostzijde en een aantal aan de westzijde vrijwel alle bebouwd met geschakelde herenhuizen. Aan de noordzijde verrezen enige jaren later het HBS-gebouw (1908, Merwesteincollege) en de villa 'Boerendonck' (1912), die later 'Berckensteyn' werd genoemd. Het Oranjepark telt een drietal groene 'eilandjes'. Op het middelste en veruit grootste, stond tot 1968 een muziektent. Op het noordoostelijke eiland is in 1935 de thans nog aanwezige gedenkbank annex klok gebouwd.

Noordhove

De buitenplaats Noordhove, in de 18^e eeuw aangelegd op voormalige tuindersgronden in de buurt van de Groenedijk, was al meerdere malen herbouwd, toen het in 1860 werd vervangen door een drielaags buitenhuis. In verband hiermee werd het terrein vergroot en een halfronde waterpartij aangelegd. Tegenover het buitenhuis, aan de noordzijde, verrezen in 1902 twee rijen volkswoningen, de al genoemde 'Hallincqhof'. In 1907 werd de buitenplaats verkocht en het huis gesloopt. In de volgende jaren werden het terrein en de omgeving verkaveld en

werd hier onder meer de Oranjelaan aangelegd, als hoofdroute van en naar de noordelijke industrieterreinen.

De eerste bebouwing werd hier gevormd door geschakelde herenhuizen en een landbouwschool (1906, niet meer bestaand). In het wigvormige gebied tussen de Oranjelaan en de Groenedijk verrezen vanaf circa 1920 enkele villa's. Iets later kwam, als opvolger van de landbouwschool, een Middelbare Technische School tot stand aan de Oranjelaan (1913), gebouwd naar een ontwerp van Ed. Cuypers. Hiervan rest alleen nog een muur met reliëfs. Het tegenwoordige gebouw dateert uit de jaren '70 van de twintigste eeuw. Ten westen hiervan werd in 1922 het nu nog bestaande schoolgebouw opgetrokken.

De verdere verkaveling van het terrein van Noordhove vond plaats vanaf 1919. De grote, halfronde waterpartij werd hierbij voor een deel gehandhaafd binnen het nieuw te stichten villapark aan de huidige Noordhoveweg. De bebouwing in het zuidelijke deel van het terrein wordt voornamelijk gevormd door een aantal vrijstaande, een- en tweelaagse villa's, soms met rieten kap. Meer naar het noorden werd een tweetal evenwijdige lanen aangelegd, de huidige Gevaertsweg en Stooplaan. De bebouwing van de lanen en van het aangrenzende deel van de Oranjelaan bestaat in hoofdzaak uit twee-onder-een-kap-woningen.

Rozenhof

In het weidegebied ten zuidwesten van de Singel verrezen in de eerste helft van de 19^e eeuw de buitenplaatsen Rozen Hof en Bellevue. Na aanleg van de spoorweg (1871-1877) kwam het huis Rozen Hof aan de spoorbaan en vlakbij de in 1872 geopende spoorweghaven te liggen. Rond 1890 gaf de eigenaar, Graaf W. van Rechteren Limpurg, opdracht voor de bouw van een nieuw landhuis in neorenaissancestijl. De villa werd in 1893 opgeleverd.

Kort daarop echter – in 1895 – werd de Rozenhof geveild en kwam het gehele terrein in handen van ‘Levensverzekering Maatschappij Dordrecht’, die er zijn hoofdkantoor vestigde. De maatschappij ontpopte zich als een vroege projectontwikkelaar door het terrein van de Rozenhof en het aangrenzende Bellevue al snel te bebouwen met woningen. Tussen 1898 en 1912, verrees rond het centraal gesitueerde, rijk geornamenteerde landhuis een hoefijzervormig complex van herenhuizen met afzonderlijk vormgegeven topgevels. Met de in dezelfde periode tot stand gekomen bebouwing langs de Havenstraat en de Singel vormt Rozenhof een opmerkelijk onderdeel van ‘de schil’. De bebouwing van de Hoge Bakstraat viel een stuk eenvoudiger uit, wat enerzijds te maken had met de oude dijkstructuur van deze straat, en anderzijds met de nabijheid van enkele industriële bedrijven en de haven. Enkele panden aan de westkant van de Havenstraat werden rond 1940 gesloopt voor de nieuwe bedrijfskantine van de nabijgelegen koekfabriek Victoria.

Recente ontwikkelingen

De laatste decennia hebben verschillende saneringsoperaties plaatsgevonden in ‘de schil’. De meeste ingrepen vonden plaats in het westelijke deel van de schil, waar de sanering al in de jaren zestig van de vorige eeuw een aanvang nam. In het oostelijke gebied hebben die grotendeels in de jaren negentig plaatsgevonden.

De ontwikkelingen in de westelijke schil zijn niet los te zien van de nabijheid van de oude binnenstad van Dordrecht. In de jaren zestig werd begonnen met de sanering van het gebied tussen de Spuihaven en Hellingen en de realisering van de Spuiboulevard met kantoorcomplexen. De oorspronkelijke laanstructuur (met name de Hellingen) is hier verdwenen.

In het stationsgebied en langs de as Stationsstraat – Johan de Wittstraat vonden eveneens grootschalige kantoorontwikkelingen plaats. De ‘knik’ in de verbinding tussen stad en station is met het rechte trekken van de Johan de Wittstraat verdwenen, maar is nog wel zichtbaar in de groenstructuur.

Omdat de historische binnenstad moest worden ontzien, maar tegelijk de vitaliteit ervan moest worden gestimuleerd, kreeg de westelijke schil de taak een bijdrage te leveren aan de versterking van de regionale functie van het stadscentrum. Dit betekende onder meer een extra inspanning op het gebied van verkeers- en parkeervoorzieningen en realisering van kantooroppervlak. Rond het gereconstrueerde Beverwijckplein is veel gesloopt, waaronder het oude stadsziekenhuis, het gymnasium en enkele blokjes arbeidershuizen (Eben Haezerhof). Hiervoor zijn grootschalige kantoor- en nieuwe appartementencomplexen in de plaats gekomen.

In het havengebied, omgeving Wilgenbos/Draai, werden de daar aanwezige industriecomplexen, waaronder koekfabriek Victoria, gesaneerd en eveneens vervangen door nieuwe kantoor- en woningbouwcomplexen.

Rond 1990 vonden verkeersingrepen plaats in aansluiting op de nieuwe verkeersbrug over de Merwede, waarvoor enkele zuidelijke bouwblokken (o.a. aan de Havenstraat) moesten worden gesloopt en waardoor de oude Parallelweg en de Burgemeester de Raadsingel veranderden in een drukke verkeersader. Diverse hofjeswoningen in het gebied rond het Geldeloze Pad zijn vervangen door nieuwbouw.

In de oostvleugel van de schil is het karakter van eind 19^e-eeuws woongebied het best bewaard gebleven. In de jaren negentig zijn hier enkele ‘binnenterreinen’, met name die tussen Kromhout en Singel, en tussen Singel, Noordendijk en Groenedijk, geherstructureerd. De 19^e-eeuwse arbeiderswoningen en bedrijfsgebouwen zijn grotendeels vervangen door hedendaagse volkswoningbouw, waarbij het warrige verloop van straten en hofjes voor een deel bewaard is gebleven.

Een grootschalige ingreep in de buurt van Merwestein was de bouw van de nieuwe HTS aan de Oranjelaan in de jaren zeventig. Het voormalige industriegebied ten noorden van de Noordendijk is geheel gesaneerd en veranderd in een hedendaagse woonwijk.

Huidig ruimtelijk karakter

De 19^e-eeuwse Schil Dordrecht is op de kaart nog steeds duidelijk te herkennen als een concentrische zone rond de historische stadskern van Dordrecht. De nieuwe bouwvolumes langs de Spuiboulevard hebben het contrast tussen de binnenstad en de westelijke schil sterk vergroot. In de oostelijke schil is de overgang veel natuurlijker, omdat de bebouwing aan het Kromhout nog vrijwel onveranderd is gebleven.

In het zuiden vormen de spoorlijn en het stationsemplacement een duidelijke grens. In het oosten worden Toulonselaan en Oranjelaan meestal als grens van de schil gehanteerd. Omdat dit drukke verkeersaders zijn is dat wel begrijpelijk, maar historisch is het niet helemaal juist.

Kenmerkend voor de 19^e-eeuwse schil is haar tweedimensionale verschijningsvorm: enerzijds het stelsel van historische hoofdassen, die in bebouwing en functie een zekere voornaamheid uitstralen, en daartussen de ‘binnenterreinen’, opgevuld met arbeiderswoningbouw en hier en daar nog resten van bedrijvigheid.

De structuur van het gezicht wordt nog steeds bepaald door het stelsel van radiale assen, gericht op de vroegere stadspoorten, en drie concentrische ‘ringen’. Deze hoofdassen zijn deels bebouwd met villa’s en deels met 19^e- en begin 20^e-eeuwse geschakelde herenhuizen. Ze vormen lange zichtassen, die soms visueel worden beëindigd door markante gebouwen. Alleen in het westelijke deel van de schil is deze structuur aangetast door de aanleg van de Spuiboulevard ten koste van de Hellingen. Door de toewijzing van een aantal cityfuncties aan de westelijke schil, is een deel van de westelijke schil aanzienlijk van karakter veranderd. Het westelijk deel heeft als het ware een eigen schil

gekrege die gevormd wordt door de as Stationsstraat - Johan de Wittstraat - Spuiboulevard - Wilgenbos, waar zich verkeers- en kantoorfuncties concentreren. Achter deze schil hebben enkele deelgebieden hun historische karakter goed weten te bewaren, met name de centrale as (Singel) en het villapark Rozenhof. Ook het gereconstrueerde Beverwijckplein sluit hier nog goed op aan. Van de oorspronkelijke complexen arbeiderswoningen is alleen de Generaal van der Heijdenstraat en een aansluitend rijtje aan het Geldelozepad bewaard gebleven. Aan de Spuiweg is het historische karakter van winkelstraat annex uitvalsweg nog steeds af te zien, maar de smalle weg heeft veel te lijden onder het drukke verkeer. De Hoge Bakstraat heeft zijn oorsprong in de late 16^e en 17^e eeuw. De bebouwing van de Hoge Bakstraat is tegen de dijk geplaatst, waardoor de huizen, die met de voordeur op straatniveau liggen, aan de achterzijde een uitgang naar de veel lager gelegen tuinen hebben.

De Rozenhof vormt een gaaf stedenbouwkundig en architectonisch ensemble. Het is nog altijd een woonbuurt voor de betere middenklasse. Naast het in rijke neorenaissancestijl uitgevoerde landhuis met plantsoen wordt de wijk overwegend gekenmerkt door aaneengesloten twee- en drielaagse middenstandswoningen in eclectische stijl, met kenmerken van neorenaissance en Jugendstil. De grotendeels nauwsluitende, hoefijzervormige gevelwand rond het iets schuin daarin gelegen landhuis met plantsoen draagt in belangrijke mate bij aan het besloten karakter van de buurt.

Langs de dwarspaden en op de binnenterreinen van de hoofdstructuur heeft de afgelopen jaren veel sanering plaatsgevonden. Bedrijventerreinen en kleine complexen

verouderde arbeiderswoningen hebben veelal plaatsgemaakt voor moderne volkswoningbouw, waarbij de warrige structuur van straatjes en hofjes echter in veel gevallen is gebleven. Met name is dat het geval in de oostelijke schil. Hier zijn echter nog diverse interessante hofjes bewaard gebleven. De belangrijkste zijn de Clara Mariahof en de Vriezapoorthof, toegankelijk via een poort in de Vriezestraat, de Wilhelminastichting aan het Kasperspad, de Hallinqhof en de Vereniging nabij de Groenedijk (beide op de Rijksmonumentenlijst), omgeving Latourpad (nabij station) en Hof de Vriendschap (via een poort in de Toulonsestraat). De Willem van Oranjehof, bij de Noordendijk, is gedeeltelijk bewaard gebleven. De St. Jorishof, bereikbaar via een poort in de St. Jorisstraat, is recentelijk getransformeerd in een plantsoen. Het grootste complex volkswoningbouw van voor de Woningwet wordt gevormd door de buurt aan weerszijden van de Krommedijk, achter de Toulonselaan. Deze buurt is stedenbouwkundig nog gaaf, maar de kwaliteit van de meeste woningen is laag.

De Singel, ofwel de tweede ring, laat zich nog het meest in zijn historische gedaante kennen. Zich uitstrekkend van de Hoge Bakstraat tot de Noordendijk, wordt het 19^e-eeuwse karakter alleen ter hoogte van de as Stationsstraat/Johan de Wittstraat even onderbroken. De Singel verdeelde de 19^e- eeuwse schil in twee gordels met verschillend karakter. De binnenste gordel, die tegen de binnenstad aan, is voornamelijk ingevuld met straten met geschakelde, tweelaagse middenstandswoningen en herenhuizen. Groen en voortuinen ontbreken vrijwel geheel. De buitenste zone wordt gekenmerkt door een veel ruimere opzet. Centraal in dit deel liggen het stadspark Merwestein en het plantsoen Oranjepark, omringd door villa's en herenhuizen in

uiteenlopende fin de siècle stijlen (meest eclecticisme en neorenaissance, maar ook neoclassicisme, Chaletstijl en Jugendstil) en goed bedeeld met plantsoenen en hoog opgaand groen. Een aantal villa's en herenhuizen, alsmede de schouwburg Kunstmin, staan op de Rijksmonumentenlijst.

De radiale wegen tellen nog diverse oorspronkelijk van omstreeks 1900 daterende winkelpanden, terwijl langs de ringwegen en de radialen verscheidene kerken en bijzondere schoolgebouwen zijn verzezen. De schouwburg Kunstmin vormt een belangrijke invulling aan het kruispunt van de Singel en de St. Jorisweg.

De oostelijke schil wordt afgesloten door de hoge Noordendijk, met de enige overgebleven industriemolen in Dordrecht 'Kyck over den Dyck' en de massieve elektriciteitscentrale. Zij herinneren nog aan het industriële karakter van het daarachter liggende gebied. De historische bebouwing van de dijk is in de jaren negentig grotendeels vervangen door nieuwbouw, aansluitend op de nieuwbouw onder aan de dijk, tussen Groenedijk en Singel. Opvallend element is de 'scheve trap', die van de Singel naar de Noordendijk leidt. Het gebied achter de Noordendijk, waar vroeger de houthavens lagen en dat tot voor kort veel industrie kende, is de afgelopen jaren geheel gesaneerd en veranderd in een moderne woonwijk. Alleen het terrein van het waterleidingbedrijf aan de Oranjelaan, met de massieve watertoren uit 1882, herinnert nog aan de industriële bedrijvigheid in dit gebied.

Nadere typering van te beschermen waarden

Hoofdelementen

De meest waardevolle elementen van het beschermd stadsgezicht 19^e-eeuwse Schil Dordrecht zijn:

- de eeuwenoude hoofdstructuur van concentrische ringen en radialen;
- de hoogwaardige bebouwing die zich eind 19^e eeuw langs deze hoofdstructuur ontwikkelde;
- de diverse voorbeelden van hofjes op de binnenterreinen;
- het laat 19^e-eeuwse stadspark Merwestein, en de aangrenzende villaparkstructuren;
- de (2^e) Singel als vrij gave, 19^e-eeuwse centrale verbindingssas;
- het hoefijzervormig ensemble rond de villa Rozenhof.

Hoofdstructuur

De waarden van de hoofdstructuur liggen ten dele in het herkenbaar bewaard gebleven, 16^e- en 17^e-eeuwse patroon van dijken en wegen, bestaande uit concentrische ringen en radiale assen. Deze hoofdstructuur is zo sterk dat zij in eeuwen vrijwel onaangetast is gebleven.

Het dijkensysteem van Noordendijk, Groenedijk, Blekersdijk, Hoge Bakweg (en Krommedijk) herinnert bovendien aan de heroovering van het in 1421 door overstroming verloren gegane achterland van Dordrecht.

Bebouwing

Van grote cultuurhistorische, stedenbouwkundige en architectuurhistorische waarde is de bebouwing binnen het beschermd gebied, vanwege de grote veelzijdigheid, uiteenlopend van grootschalige, luxe stadsvilla's tot eenvoudige

arbeiderswoningen en diverse typen bedrijfspanden en voorzieningen, waaronder enkele belangrijke jonge monumenten. Dit heterogene karakter is typerend voor 19^e-eeuwse stadsdelen. Hierbinnen zijn enkele zones herkenbaar. De binnenste gordel - tussen binnenstad en Singel - wordt gekenmerkt door aaneengesloten, tweelaagse bebouwing en herenhuizen zonder voortuinen en daar ingeweven woonwinkelpanden en kleinschalige bedrijven. Het gebied straalt hierdoor een sterk stedelijk karakter uit. De hoofdwegen vormden de woongebieden voor de beter gesitueerde stadsbewoners, die 'op stand' woonden aan de Singel. De tussenpaden en binnenterreinen waren vooral bedoeld voor bedrijvigheid en arbeiderswoningen. Het resultaat is een heldere hiërarchie van straten en hun bebouwing.

De buitenste gordel kent vooral open en vrijstaande bebouwing met villa's en aaneengesloten middenstandsbebouwing met voortuinen, een stadspark en plantsoenen, waardoor hier een veel ruimer en ook opener karakter bestaat dan rondom het westelijk deel van de Singel.

Ten zuidoosten van de Toulonselaan bevinden zich complexen van arbeiderswoningen van verschillende typen. Er zijn hoge bouwdichtheden toegepast en er komen slechts zelden voortuintjes voor, waardoor een compact straatbeeld bestaat.

Merwestein

Van grote cultuurhistorische en stedenbouwkundige waarde zijn de groenvoorzieningen binnen het gezicht, met als belangrijkste het Merwesteinpark. Zowel van de 19^e-eeuwse waterpartijen als van de lanen- en padenstructuur zijn nog herkenbare relictten aanwezig, terwijl de inrichting met hoog opgaand groen in zijn

ruime soortenrijkdom voortbordurt op de oude beplanting van de voormalige buitenplaats. Enige kleine, rechte waterlopen langs de grenzen van het gebied zijn relictten van vroegere perceelscheidingen.

Buiten het park staan diverse weelderige laanbomen (onder meer kastanjes) zoals aan de Groenedijk en aan de Vrieseweg. Voorts bevinden zich waardevolle plantsoenen bij gebouw Kunstmin, aan het Oranjepark en aan het Sumatraplein, ten dele voorzien van monumentale aankleding. Van de voormalige buitenplaats Noordhove rest nog een deel van de waterpartij als vijver. Een waardevolle aanvulling op het openbare groen vormt de groenvoorziening in de particuliere tuinen.

Rozenhof

Het stadsdeel Rozenhof is van algemeen belang vanwege zijn bijzondere stedenbouwkundige, historisch-ruimtelijke, architectuurhistorische, cultuurhistorische en ensemblewaarden. Het is een zeldzaam en vrij gaaf voorbeeld van een institutionele, planmatige stadsuitleg op basis van een hoefijzervorming stratenpatroon en door de toepassing van complexmatige middenstandsbebouwing rondom een bestaand landhuis.

Functionele waarden

Van belang voor dit gebied is de diversiteit van functies, kenmerkend voor de periode waarin het gebied is ontstaan. Het gebied kent in hoofdzaak een woonfunctie, met een geleiding naar sociale klasse, met de nadruk op de betere middenklasse. Daarnaast zijn winkel-, bedrijfs- en voorzieningenfuncties aanwezig, alsmede een zeer belangrijke groenvoorziening. De binding met het water en de havens en de daaraan gelieerde bedrijvigheid komt tot uiting in de overgebleven

industriegebouwen. In het oosten zijn dat de uit 1713 stammende stellingmolen aan de Noordendijk, de watertoren uit 1882 en de elektriciteitscentrale uit 1910, in het westen enkele (verbouwde) fabriekspanden en pakhuizen aan de Achterhakkers.

Van de historische functies van voor 1850 is weinig meer herkenbaar, behalve in de naamgeving van straten en wegen (Blekersdijk, Warmoezenierspad et cetera). Een schoorsteenpijp en het rommelige karakter van sommige terreinen achter het Kromhout, grenzend aan het water van de Spuihaven, herinneren nog aan de industriële bedrijvigheid die hier ooit was.

Begrenzing

Het beschermd stadsgezicht 19^e-eeuwse Schil Dordrecht beslaat een deel van het als '19^e-eeuwse schil' bekend staande gebied rond de oude binnenstad.

Een groot deel van de westelijke schil is niet meegenomen vanwege te grote aantastingen van het 19^e-eeuwse karakter door grootschalige stedenbouwkundige ingrepen. Van de oostelijke schil is het grootste deel meegenomen. Hierbij zijn enkele gebieden die recentelijk een nieuwe invulling hebben gekregen. Deze gebieden zijn toch meegenomen, omdat ze deel uitmaken van een onderliggende totaalstructuur, die als geheel belangrijker wordt gevonden dan de gedeeltelijke invulling.

De ruggengraat van het gebied wordt gevormd door de Singel met bebouwing, die van de Lage Bakstraat tot de Noordendijk loopt en de verbinding vormt tussen de westelijke en oostelijke schil. In het gebied ten westen van de as Stationstraat - Johan de Wittstraat is alleen het complex rond de Rozenhof meegenomen, begrensd door de Lage Bakstraat in het westen, de Havenstraat in het zuiden en de Koninginnestraat in het oosten.

Ten oosten van de as Stationsstraat - Johan de Wittstraat is het grootste deel van de 19^e-eeuwse schil meegenomen. Globaal gaat het om het gebied tussen Spuihaven, Noordendijk, Groenedijk - Oranjelaan, Toulonselaan, C. van Beverenstraat.

Langs de Spuihaven valt de grens van beschermd stadsgezicht 19^e-eeuwse Schil Dordrecht samen met die van beschermd stadsgezicht Dordrecht (binnenstad).

De exacte begrenzing is weergegeven op de bijgevoegde begrenzingskaart, MSP/38/01.

Waardering

Het beschermd stadsgezicht 19^e-eeuwse Schil Dordrecht is van algemeen belang vanwege de bijzondere stedenbouwkundige, cultuur- en architectuurhistorische waarden en ensemblewaarden.

Het gezicht is een grotendeels gaaf, kenmerkend en goed herkenbaar voorbeeld van een eind 19^e en begin 20^e eeuw tot ontwikkeling gekomen stadsuitbreiding.

Kenmerkend voor het gebied is de functionele diversiteit, tot uiting komend in structuur en gevarieerde bebouwing.

Kenmerkend is daarnaast de hiërarchie van hoogwaardige bebouwing langs een historisch stelsel van hoofdassen en laagwaardige functies in de tussenliggende gebieden. Het gezicht kent een grote diversiteit aan monumentale villa's en herenhuizen, maar ook aan volkswoningbouw, waaronder diverse bijzondere hofcomplexen. Bijzonder zijn de restanten van de vroegere landgoederen, zoals het Merwesteinpark en villa Rozenhof.

Rechtsgevolg van de aanwijzing

Ter effectuering van de aanwijzing van een beschermd stads- of dorpsgezicht moet ingevolge artikel 36 van de Monumentenwet 1988 een bestemmingsplan worden opgesteld. De toelichting op de aanwijzing kan daarbij voor wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de toekomstige ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te bieden voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruikmaakt en daarop voortbouwt.

In het aanwijzingsbesluit is bepaald in welke mate de vigerende bestemmingsplannen aan het beschermingsvereiste voldoen.

Bronnen

Literatuur

- P. Breman, *Van Landgoed tot Gemeengoed; de geschiedenis van park Merwestein*, Dordrecht 1985.
- J.L. van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 2 delen. Dordrecht 1931/1933, facs. Schiedam 1987.
- P.J. Horsman en J. Alleblas, *Dordrecht verleden tijd*, Rijswijk 1980.
- M.C. Kuipers, *Bouwen in beton; experimenten in de volkshuisvesting voor 1940*, Den Haag 1987.
- *Jongere bouwkunst en stedenbouw 1800-1945; Dordrecht*. 5 delen. Den Haag 1995.
- C. van Nes, J. Veen en G. Maaskant, *Jongere bouwkunst in de negentiende eeuwse schil van Dordrecht*, Dordrecht 1989.
- C.S. Oldenburg-Ebbers, A.M. Backer en E. Blok, *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur*, Deel West; Noord-Holland, Zuid-Holland. Rotterdam 1998.
- G.J. Oostveen, *De economische ontwikkeling van Dordrecht 1795-1945; gedenkboek uitgegeven bij gelegenheid van het 150-jarig bestaan der Kamer van Koophandel en Fabrieken te Dordrecht*, Dordrecht 1946.
- Rijksmonumentenregister, Dordrecht
- C. Scheffer en A.F.J. Niemeijer, *Architectuur en stedenbouw in Zuid-Holland 1850-1945*, Zwolle/Zeist 1996.
- R. Smook, 'De ruimtelijke ontwikkeling van de stad'. In: *Geschiedenis van Dordrecht dl. III 1813-2000*, hfdst. 15. Dordrecht Stadsarchief 2000.
- Dienst Kunst/Gemeentearchief Dordrecht, 'Dordt in de kaart gekeken', Waanders, Zwolle 1995.

Kaarten

- Orientatiekaart, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013
- Waarderingskaart, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013
- Ontwikkelingskaart, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013.
- Dordrecht ca. 1750 (kaart door Isaac Tirion)
- Dordrecht 1894 (kaart door Van Elk)
- Dordrecht 1912

Bijlage

1. Oriëntatiekaart
2. Waarderingskaart
3. Ontwikkelingskaart
4. Dordrecht ca. 1750
5. Dordrecht 1894
6. Dordrecht 1912

Colofon

Uitgave

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2013

Onderzoek en tekst

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, drs. A.F.J. Niemeijer

Begrenzingskaart en thematische kaarten

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, drs. B.A.R.T. Broex en
drs. L.G.M van Roij

Foto omslag

drs. L.G.M van Roij

Productie

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort/Drukkerij
Zalsman bv, Zwolle

Oriëntatiekaart
19^e-eeuwse Schil Dordrecht

Legenda

- grens beschermd gezicht 19^e-eeuwse Schil Dordrecht
- grens beschermd gezicht Dordrecht
- topografie

© RCE, e-KS/BB
16 april 2013

Topografie © Topografische
Dienst Kadaster
Apeldoorn, 2010

- Hooge Sluyspoort (voormalig)
- Spuypoort (voormalig)
- Vriezpoort (voormalig)
- Sint Jorispoort (voormalig)
- Kleyne Sluyspoort (voormalig)
- station
- schouwburg "Kunstmin"
- stellingmolen "Kyck over den Dyck"
- elektriciteitscentrale
- watertoren
- Wilhelminakerk
- gereformeerde kerk
- Grote Kerk
- stadhuis
- Groothoofdspoort

- Clara Mariahof
- Hallincqhof
- Hof De Vereniging
- Hof De Vriendschap
- Wilhelminahof
- Beverwijckplein
- Merwesteinpark
- Oranjepark
- Rozenhof
- Noordhove

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

